

EMLEKEZÉSEK

BENEDEK MARCELL

RIEDL FRIGYES

1921 augusztusában, néhány hűséges tanítványával együtt, keserű-fájdalommal húzódtunk meg a Riedl Frigyes koporsóját körülvevő gyászolók utolsó soraiban. Fájdalmunkhoz az vegyítette a keserűséget, hogy a sorjában elhangzó gyászbeszéddek — egyetemi kollégák, Kisfaludysták, hallgatók szavai — egy árva hangot sem szólaltattak meg, amely a mi Riedl Frigyesünkre jellemző lett volna. A »keresztény és nemzeti« irányzat kimosott minden igaz színt az ember és a tudós jellemzéséből, s tőle telhetően igyekezett a maga színére átfesteni a védtelen halottat. Védtelen volt és védhetetlen: mi nem szólalhattunk meg sem a sír mellett, sem katedrán, sem újságban, sem a hivatalos tudomány folyóirataiban. Aki állásban volt közülünk, az is hallgatott, összeszorított szájjal és ököllel.

Egy csekély nyilvánosságú (és rövidéletű) folyóiratban, amelyet csökönyösen haladószellemű emberek tartottak fenn, mégis elparentálhattam mesteremet. És cikkemben a keserűséget legyőzte az az optimizmus, amely nélkül a »kurzus« éveit aligha élhettem volna át. Ezt írtam a cikkben (e sorok az erdőben születtek, nem férhetek a szöveghez, csak emlékezetből idézem):

»Ahol a Mississippi a tengerbe ömlik, mérföldekre édes lesz az óceán vize. Édes lesz vagy harminc esztendeig a magyar irodalomtörténet tanítása is, amíg Riedl tanítványai élnek a katedrán.«

Az én pedagógus-pályámból kevés híján éppen ez a harminc esztendő esett ki; én könyvekkel, alkalmi előadásokkal pótoltam úgy-ahogy a katedra hiányát. Mindenesetre szabadabb voltam így, mint katedrán meghagyott (vagy megtűrt) társaim. Mégis hiszem, hogy igazat írtam: a Riedl-tanítványok megédesítették a magyar irodalomtörténet stúdiumát.

Ma már kevesen élnek, még kevesebben tanítanak azok közül, akik 1905 és 21 közt Riedl tanítványai voltak. Legfőbb ideje, hogy megszólaljunk és megmagyarázzuk a mai nemzedéknek: mit jelentett számunkra, milyen hatással volt a magyar irodalomtörténet fejlődésére és — nem utolsósorban — tanítására? Tanulhatunk-e tőle valamit ma, amikor az övétől eltérő szempontok uralkodnak az irodalomtudomány művelésében és tanításában?

*

Riedl hatása a magyar értelmiség irodalomszemléletére nem az egyetemi meghívással, Gyulai Pál évekig üresen álló katedrájának elfoglalásával kezdődik. Huszonöt éven át tanított irodalmat a belvárosi realban és tanítványai — Hofbauer Aladár és mások — följegyzései bizonyítják, hogy lelki adottságaiból természetesen folyó módszere, szokatlan egyénisége, a konvencionális anyag újszerű megvilágítása nem maradt hatás nélkül.

A tanárság roppant felelősséggel járó foglalkozás: huszonöt esztendő alatt a legközségesebb, leggyöngébb tanár is a tanítványok ezreit formálja a maga módján. Ha a magyar értelmiség tele volt olyan emberekkel, akik az érettségi után Eötvöst, Keményt vagy akár Arany Jánost sem vették többé kezükbe: ez a tanároknak, végső soron a Riedl cikkeiben gyakran és joggal ostorozott tanárképzésnek hibája volt. A tanítványok följegyzéseiből látjuk, hogy az a rekedtes, gyöngye hangú, fegyelmezésre nem termett tanár, aki huszonöt év alatt sohasem ült fel a katedrára, hanem járt-kelt tanítványai közt, beszélgetett velük, notesz nélkül ismerte őket és egyenrangúak módjára vonta be a fölvetett kérdések megoldásába — ez a tanár olyan nemzedékeket nevelt, amelyekre nézve az érettségi nem jelentette az irodalomtól való örvendetes megszabadulást.

Ezt a személyes hatást közvetítették több-kevesebb intenzitással Riedl tankönyvei, retorikája és poétikája. Az intenzitás természetesen attól is függött, milyen tanár kezébe került a könyv. Nekem az volt a szerencsém, hogy magyar irodalomra, Riedl könyveiből, Riedl megértő jóbarátja, Angyal Dávid (később a történelem egyetemi tanára) tanított.

Ezekről a könyvekről joggal írták meg, hogy induktív módszerükkel, diszkurzív előadásukkal, világirodalmi, esztétikai, művészettörténeti kitekintéseikkel inkább tanári vezérkönyvek, mint megtanulni való iskolakönyvek készültek. A rosszul képzett, csekély általános műveltségű tanárt zavarba hozhatta a diákok kezébe adott anyag gazdagsága, amely sok tekintetben neki magának is új volt, de semmiesetre sem toldhatta meg a magáéból. Nincs tapasztalásom erről, de csaknem bizonyos, hogy gyöngye tanárok kezén a Riedl-könyvek legfőbb értékei elkalódhattak. Minket, Angyal közvetítésével, elragadtak ezek a könyvek, s bizonyára nem csekély részük van abban, hogy osztálytársaim közül aránylag sokan mentünk magyar irodalom-tanárnak s két esztendeig türelmetlenül vártuk, hogy Riedl egyetemi katedrára kerüljön.

Mint középiskolai tanár magam is ezekből a könyvekből tanítottam — akkor már tele az egyetem utolsó éveiben szerzett személyes benyomásokkal, amelyek tanításomon és viselkedésemen is eltörölhetetlen bélyeget hagytak. Ezekre még visszatérek. A könyvekről annyit, hogy tanítványaim közt egész nagy csoportokat indítottak komoly irodalom-tanulmányozó munkára. Volt egy esztendő, amikor hatodistáim világirodalommal kiszélesített poétikai előadásaimból olyan könyvmatos jegyzetet készítettek, amely csak címében volt jegyzet, de önálló részlet-tanulmányokból állott.

*

A magyarszakos tanárjelöltek tehát türelmetlenül vártak Riedl megjelenésére. Egy félétet várniok kellett még kinevezése után is; Riedl félévi szabadságot kért, hogy előadásaira elkészülhessen. (Később elmondta, beszélgetés közben, hogy egyetlen előadása a tárgyalat írók újraolvasása, az irodalom átnézése miatt 8—10 órai munkájába kerül.)

... Végre belépett a terembe, amelynek emelkedő padsorai zsúfolva voltak, egy ötvenéves, magas, karcsú, szőkehajú és szakállú férfi. Leült — életében először — a tanári asztal és a tábla közt, s elrendezgette maga előtt néhány apró cédulára írt jegyzeteit. Rekedtes, magas hangját, raccsolt vagy elnyelt r-jeit a legcsekélyebb moraj vagy mozgolódás is elfojtotta volna, de soha még előadót ilyen áhitatos csöndben nem hallgattak.

Az előadás a cédulák ellenére is mintha előttünk született volna, töprengő, gondolkozás, vívódás eredményeképpen; az egyes mondatok viszont az élő beszéd pongyolasága nélkül, tökéletesre formálódva kerültek ki ebből a töprengésből. Tömör szentenciák, amelyeket aztán bővebben áradó mondatok elemeztek vagy bizonyítottak; kérdések, amelyekre a válasz mintha nehéz vajúdás közben született volna meg; franciásan kiélezett, meglepő pointe-ek...

Az első órák végén megtörtént, hogy a hallgatóság, amely ilyen előadásmóddal, a gondolat születésének lenyűgöző látásával először találkozott, megtapsolta a tanárt. Riedl összegörnyedt ültében és valósággal lesujtottnak látszott; nem ilyen értelemben akart ő hatni, nem ilyen siker volt a célja. Rendes hallgatói megértették ezt; később már csak egy-egy véletlenül bevetődött látogató kezdett tapsolni s a régi hívek leintették.

... Tudós kollégáinak várakozása nem volt oly osztatlanul lelkes, mint a miénk. Akadt ellenzője is a meghívásának. Széplélek-irodalmárt láttak benne, féltették tőle a tudomány komolyságát.

Mindjárt bemutatkozó előadásával bebizonyította, hogy a legnagyobbetűbb Tudományak sincs miért aggódnia. Riedl, igaz, egyszerűnek látszó célt tűzött ki a tanár elé: tanítsa meg az embereket olvasni. De aki olvasásra akar tanítani, magának is meg kell tanulnia ezt a művészetet. A művészetben van egy adag beleérző képesség, a rokonság kutatása és felismerése író és olvasó között — de alapja mégis csak a tudás. Mit kell tudnunk az íróról, hogy beleérző képességünk téves utakra ne kerüljön?

A válasz, amelyet Riedl erre a kérdésre ad, kétségtelenül magán viseli Taine tanításainak nyomát. Beszél az író nemzeti sajátosságairól (gyakran él »nemzet« helyett a »faj« kifejezéssel, de mondanom sem kell, hogy nem a később oly gyűlöletessé vált értelemben) — korának és környezetének hatásairól, egyénisége uralkodó jellemvonásáról. Ma is azt mondjuk: igen, mindezeket a körülményeket ismernünk kell. De Riedl, amikor — a tudományos munka komoly megalapozása érdekében — túlságosan is hangoztatta előttünk a Taine-féle determinánsokat, maga túl volt már azon, hogy ezekkel beérje. Ránézve a kérdések ebben a sorrendben helyezkedtek el: milyen lelki adottságok hozták létre az alkotásokat, amelyeken mi gondos munkával megállapítjuk a taine-i determinánsok hatását?

Ez a sorrend nem elméletből, hanem Riedl természetéből eredt. Beleérző képességünk még szűkebb határok között mozog, mint megértő intelligenciánk. Csak abba tudjuk igazán beleérezni magunkat, amivel rokonok vagyunk. Ez a magyarázata annak, hogy bár Riedl egyetemi pályafutása során újra, a legnagyobb lelkiismeretességgel keresztüljárt magát a magyar irodalom egész területén (kollégáinak nagy megrökönyödésére az élő kortársakról is beszélt) — előadásban és könyvben legjelentősebb mégis az, amit lelki rokonáról, Arany Jánosról mondott és írt.

De térjünk vissza a leendő tanárok és irodalomtörténészek nevelőjéhez. Megadta és évenként megismételte a komoly tudományos munka szabályait. (Egyebek közt, hogy mindig az elérhető legközvetlenebb forrásig menjünk vissza.) De a tudományos lelkiismeretesség mellett állandóan hangoztatta a tanári lelkiismeretességet. Növelte önrzetünket és egyben felelősségünk tudatát: a mi kezünkben van a magyar kultúra jövője, tőlünk függ, milyen lesz a jövőendő Magyarországa.

Jelentőségünk ránk kényszerített tudatának megfelelően bánt velünk. Mi megszoktuk Beöthy hideg, méltóságos személytelenségét, Heinrich cinikus, kissé lenéző humorát, Petz tiszteletreméltó szárazságát és tárgyilagosságát. Riedl nem »népszerűsködött«, de egyszerre megtalálta velünk szemben azt a hangot és viselkedést, amelyet mi később középiskolai diákjaink közé vittünk át; ez a tudományosnál is lényegesebb eleme a Riedl-hatásnak. Csak külsőség, hogy »kollega úrnak« szóltott bennünket és nem engedte nagyságotlatni magát (»legalább mi becsüljük meg a »tanár« címet«.) A fontos az, hogy mint egyenrangú felekkel beszélt velünk azokról a kérdésekről, amelyek egy kollokviumi felelet vagy szakdolgozat kapcsán vetődtek fel. Ő maga sohasem tanított dogmatikusan: ha némelyik előadása (vagy könyvének legtöbb fejezete) jólmegfontolt és gondosan végleges formára csiszolt tétellel kezdődött is, töprengését szóban és írásban gyakran árulták el ilyen formulák: »úgy gondolom«, »talán«, »ha szabad így mondanom« stb. Ezt a töprengést állította szembe a mi fiatalosan vakmerő és gyakran végletes állításainkkal, amelyek mögött nem egyszer a tények nem ismerése lapangott. A beszélgetés mindig úgy indult, mintha elfogadná az állításunkat; egy kis töprengés után előhozakodott kétségeivel: gondoltunk-e erre vagy arra a tényre? Ennek a ravaszul emberséges módszernek jóvoltából magunk jöttünk rá tévedésünkre, a megszégyenülés érzése nélkül.

Az ilyen beszélgetések nem egyszer a híres szemináriumi teákon folytak. Riedl tanárára, Gréguss Ágostra hivatkozott, aki budai villájában látta vendégül hallgatóit. Az ő szellemi szeretetvendégségeinek színhelye a magyar irodalomtörténeti szeminárium volt; a háziasszonyi tisztségen a kolléganők osztottak. Az összejövetelek egyik — rejtett — célja az is volt, hogy az élclapok és boházatok állandó céltáblája, a tanár, némi társadalmi biztonságra tegyen szert. Sok egyéb közt azt is megtanulhattuk Riedltől, hogyan kell — állva, kezünkben teáscsészével — komoly kérdésekről fesztelenül beszélgetni, gesztusok nélkül vitatkozni. És megtanultuk: hogyan kell majd tanítványaink közt úgy elvegyülni, hogy fölényünk egy pillanatra se nyomja őket.

*

Nagy teret szenteltem Riedl személyes hatásának, számolva azzal is, hogy ennek jellemzése csak szubjektív lehet. De mert ez a személyes hatás kétségtelenül tényezője volt a magyar irodalom tanulmányozásának és tanításának: meg kell menteni személyes emlékeinket azok számára, akik Riedlt már csak írásaiból ismerhetik.

Könyvei, sőt elszórtan megjelent kisebb tanulmányai is megérdemlik, hogy alaposan foglalkozzunk velük. A benne lappangó művésznek egy-egy mesterien kifejezett gondolata, ötlete, megsejtése értéket ad olyan dolgozatainak is, amelyeknek tárgyi mondanivalóját későbbi kutatások eredményei megfosztották jelentőségétől (pl. a magyar-hun monda kérdésében.) Van művei közt félbehagyott nagy koncepció (»kerített óriás fenék«, mint Arany mondja) — *A magyar irodalom főirányai, Magyarok Rómában*. Ami ezekből elkészült, az gazdag gondolatokban és alkalmas gondolatébresztésre, de mégsem tehetett akkora hatást, amelyet irodalmunkban tovább nyomozhatnánk. *Shakespeare és a magyar irodalom* kerek, befejezett kis essay, mintaszerű a maga nemében és tele van a költői megérzés szép kifejezésének gyógyszerével —, de végeredményben csak egy-egy fényugarat villant rá egy óriási, igazában még fél nem kutatott területre.

A posthumus Petőfi-könyv olvasása közben nyomasztó érzés, hogy felépítése és jórészt megstilizálása is — bár igazán megértő és Riedlhez méltó barát és tanítvány, Sikabonyi Antal munkája —, mégsem viseli magán a művész-tudós végső formát adó kezének bélyegét. Ugyanez csökkenti a jegyzetektől később kiadott előadások hatását is. Ha ennek a hatásnak szempontjából foglalkozunk Riedl műveivel, mellőznünk kell az angolul, majd német átdolgozásban megjelent összefoglaló magyar irodalomtörténetét is, noha ezekből ugyancsak igen sok értéket bányászhatnánk ki (főként azért, mert megmutatják, milyen momentumok kiemelésével lehet a külföldi olvasóban érdeklődést ébreszteni a magyar irodalom iránt.)

A kuruc balladák eredetiségének kérdésében Riedl most már meg nem támadható tények megállapításával vitte előre a magyar irodalomtudományt. Itt nemcsak módszere tanulságos, hanem egyfelől bátorsága, másfelől tapintata is. Eredményeit már minden diák ismeri anélkül, hogy Riedl munkáját olvasnia kellene; az irodalomtudomány művelői számára örök példaként marad fenn az elhúzódo, látszólag félnék ember bátorsága, amellyel

egy kedves nemzeti illúziót rombolt le — s ugyanakkor tapintata, amellyel ezt a fájdalmas operációt érzésteleníteni igyekezett.

Ha az író-Riedl hatását nyomozzuk, mindezek után tulajdonképpen egyetlen mű, a fő-alkotásaként elismert *Arany János* marad hátra.

Az úgynevezett nagyközönség alig ismeri ezt a művet. 1887 óta, tehát két emberöltő alatt mindössze négy, igen csekély példányszámú kiadásban jelent meg. Riedl halála óta az örökösök válasz nélkül hagytak minden ajánlatot új kiadására. Azt kell hinnünk — bármily érthetetlen is —, hogy Riedl akarta így.

Mégis ez a könyv vitte be irodalmi életünkbe azt az Arany-felfogást, amely az utolsó időkhöz uralkodott; és mint az igazi művész festette arckép, ez ábrázolja leghívebben az alkotó művész jellemvonásait is.

A művészi arcképben mindig benne van a festő viszonya modelljéhez. Sok, annak idején súlyos aranyakkal megfizetett képmásból olvassuk ki ma a művész ironikus megvetését, sőt gyűlöletét puffadt, gőgös, ostoba, felcicomázott modellje iránt.

Riedl Arany Jánosából nemcsak a szeretetet olvashatjuk ki, hanem a be nem vallott, mélységes lelki rokonságot is.

Vegyük szemügyre — ne a végleges megformálást nélkülöző Vörösmarty-előadásokat vagy Petőfi-könyvet, hanem az *Arany János*-ban sűrűn előforduló összevetéseket Vörösmarty-val és Petőfivel. Az értékelés, — különösen Petőfi esetében — nem egyszer az ő javukra szól; Vörösmartyt, a lírikust, elsőnek Riedl előadásai emelték méltó helyére az epikussal szemben; de mindkettőt észrevehetően *kívülről* ábrázolja. Belülről, az ember természetének átéléséből kiindulva, egyedül Aranyt látja. Lelkesedése Vörösmarty vagy Petőfi lángelméjéért nem takarhatja el ezt a különbséget.

Az Arany-könyvnek csak külső máza — hogy a festőművészettel való összehasonlításnál maradjunk, »verniss«-je a Taine-elmélet, a kor és a környezet gondos magyarázata. A Riedl-tanítványok nemzedékének fő kifogása Taine elmélete ellen — hogy a költő tipikus vonásait megmagyarázza, de az egyéni vonásokkal szemben tehetetlen — Riedl művére nem vonatkozik. Riedl fordított sorrendje, ahogy már említettem, az egyéni természetből indul ki. Ezt a természetet pedig hőse életéből, intim megnyilatkozásaiból, művéből rekonstruálja — annál tökéletesebben, minél jobban megkönyvíti ezt számára kettejük lelki rokonsága.

Az egyén — elméletileg is — ugyanannyira érdekli, mint a mű. Emlékszem egy mondatára, amellyel — élete utolsó esztendejében — a XIX. század francia regényéről szóló könyvemét bírálta.

— Amit a művekről mondasz, helyes. De megfeledkezel arról, hogy minden mű mögött van egy ember is.

Ezt az embert boncolgatja az *Arany János*. Az elemző szándék szabja meg a könyv szerkezetét, amely — valljuk meg — nem szerencsés. Az *Egyénisége*, *Költészete*, *Képelete* stb. fejezetek anyaga természetesen interferál s ez hol ismétlésekre, hol hiányokra vezet. Például nem kapunk összefüggő képet Arany lírájáról, vagyis éppen arról, ami ebben a szubjektív jellegű könyvben legjobban érdekelné bennünket (ezt a hiányt csak részben pótolja a IV. kiadás, amelybe beledolgozta *Arany lelki élete* című tanulmányának anyagát. Arany »költői szeméreméhez« hasonló szemérem dolgozik Riedlben is; a könyv szubjektivitását igazában csak a korunkbeli olvasó fedezheti fel, aki Riedlt még személyesen ismerte; egyéni véleménye emberről-világról, kor-dívatokról csak néha, egy-egy zárjelbe tett megjegyzésben vagy egyetlen szóban nyilatkozik meg. Egy példa a rejtett lelki rokonság bevallásáról, általánosításba öltöztetve:

»Szégyenlős, érzékeny emberek gyakran hajlandók ilyképpen érzelmeiket gúnyolni, mielőtt bevallanák.«

Titkos líra (de igazságából ez semmit sem von le) Aranynak ez a jellemzése, amely — egy-két vonás híján — magában foglalja nemzedékünk Arany-felfogását.

»Életének . . . tragikus alapja van. Épp annyira, mint érzékenysége, ki volt művelve lelkiismerete is. Nála az önmagába való gyakori elmélyedés sok tépelődéssel és lelki harccal járt. Habozása és önbírálatja elhalványította tettei és költészete friss színeit. Nem tudott eleget tenni saját eszményének. Gyakran elégedetlen volt a világgal, de még gyakrabban önmagával. Ezért van művei közt oly sok töredék. Amint ő maga visszapillantva életére, mondja:

...engem titkos mételey
Főlemészt: az örök kétely
S pályám bére
Égető, mint Nessus vére.«

Ezzel toldja meg Riedl azt, amit Arany »józanágáról«, rezignáltságáról, humoráról (más színezettel) előtte is elmondtak; ez a jellemzés (a könyv vége felé) tömör összefoglalása annak, amit már előbb száz apró részlettel megvilágított. Még vissza kell térnem erre az

Arany-képre a ma szempontjából; de éppen ebből a szempontból nem érdektelen egy pillantást vetni arra, amit Riedl Aranyban, a költőben meglátott.

Arany realizmusát nem kellett fölfedeznie, legföljebb ennek elemzésében adott újat (»kifejező mozdulatok«) — nem kívánt sok szót ideál és valóság viszonya sem, ahogy az a *Vojtina ars poetikájából* kiviláglik; de meggondolkoztató, hogy Riedl *kontemplatív*nak nevezi Arany realizmusát, ezzel éreztetve azt a költői magatartást, amely valójában a realizmust a naturalizmus szintje fölött tartja. Ezzel a realizmussal kapcsolatban érzem fontosnak az Arany-könyv következő passzusát:

»Képzetele nagyon szereti a pontos részleteket, szereti a lelki sajátságokat a testiekkel együtt feltüntetni. *Arany fölfedezte az emberi testet is a magyar költészet számára.*«

Nem kell különösen hangsúlyoznom, milyen jelentős ma Riedl könyvének Arany nyelvi gazdagságáról szóló része, stílusának és verselésének jellemzése.

Probléma csak a költészetében megnyilatkozó egyéniség körül lehet. A halhatatlanság lényege az, hogy minden kor azt keresi ki és olvastja magába a költőből, amire szüksége van. Az az Arany-kép, amelyet Riedltől kaptunk, bármily erősen rajta van is — ahogy megmutatni igyekeztem —, Riedl hamleti, érzékeny, lelkiismerettel küzdő, ugyancsak sok töredéket maga után hagyó egyéniségének bélyege: maga is egy bizonyos kor szülötte. Riedl is elégedetlen a világgal s méginkább önmagával; ő is rezignált humorral bírálja az ember változatlanul hitt természetét és sorsát. A mai nemzedék másként látja mindezt és Aranyból is igyekszik azt asszimilálni, ami természetének és világ-látásának jobban megfelel. De ami az értékelést illeti: vigyázzunk! Arany is — éppen mint Eötvös — iróniával nézte a 48 előtti megyei rendszert. Az *Elveszett alkotmányt* megsem tekinthetjük olyan remekműnek, aminőt Móricz Zsigmond vélt fölfedezni benne — és Arany elég gazdag ahhoz, hogy ilyenfajta »mentésre« ne szoruljon, saját ítéletét ne fellebbezzük meg. (»Nagy baj a költőnek, ha meguntta teremtetni jellemeit maga is...«)

A népből származott, jobban ismerte bárki másnál, együtt érzett sorsával, nyelvét és költészetét uralomra juttatta az irodalomban. De nem volt forradalmi természet. A *»Beállottam a Bocskay-csapatba«* szép vers és van néhány hasonló értékű társa, de azért Aranyból mégis bajos forradalmi költőt csinálni. (Fontosabb ezeknél a verseknél, hogy Vas Gerebennel szemben helyesen fogta fel: hogyan kell a néphez komázás nélkül, méltó módon beszélni új jogairól és kötelességeiről egy néplap hasábjain.) A nemzetőrök álldogálását Arad piacán (»tenni kevés, de halni volt esély«) ugyancsak nem lehet Segesvár magaslatára fölérőszakolni. Nem lehet — és fölösleges is. Arany nem itt és ekkor, hanem az abszolutizmus éveit alatt töltötte be azt a hivatást, amelyre viszont Petőfi nem lett volna alkalmas: amikor a *Ráchel siralmát*, a *Walesi bárdokat*, a *Kies ősz* és a *Magányban* örökérvényű versszakait írta. (Jellemző, hogy Riedl az »olvasni tanító« szemináriumai gyakorlatokon, ahol az »explication de texte« művészetébe avatott be minket, az egyéni érzékenységet és magányosság kifejezését, az *Örök Zsidó* mellett a két utóbbi verset tárgyalta velünk részletesen. Mindakettő a nemzet sorsdöntő óráiban átélt tépelődést, de egyben az »ad az Isten új nyarat« és a »benn vagyunk a fősodorban« optimizmusát szövegezte meg.)

Mindent egybevéve, a Riedl-tanítványok egyre ritkuló nemzedékének egy szerény képviselője így látja az egyesített Arany—Riedl problémát a költőnek és értékelőjének szempontjából:

Volt egy magyar lángelménk, akinek nagyságáról, jelentőségéről nincs vita köztünk. Ez a lángelme a népből származott, a néppel érzett, epikájában utolérhetetlen művészi magasságba emelte ennek a népnek nyelvét és költészetét; igazát érezte, fájalmát kifejezte, reményéseit — kétségbeejtő pillanatokban — megszövegezte. Mint ember: reális gondolkozású, józan és mértéktartó, de egyben hamleti kételyek, lelkiismereti aggályok hordozója is. Ezek a tulajdonságok forradalmárságra nem teszik alkalmassá az embert — még akkor sem, ha a maga bíróságával a legsúlyosabb ítéletet szabhatja ki az Edvardokra. De a magyar költészet egy csodálatos *Hamlet*-fordítást, sok lírai és epikus szépséget és egy páratlan, tragikus balladasorozatot köszönhet nekik.

És volt egy irodalmi tudosunk, aki mint tanár, rányomta szerény, tartózkodó, lelkiismeretes és komoly egyéniségének bélyegét tanítványaira; megtanította őket olvasni és megtanította arra, hogyan adják tovább tudományukat. Mint az irodalomtörténet művelője, példát adott arra, hogy ezt a munkát csak alapos tudással és költői beleérzéssel lehet végezni. Szemünk elé állított és lelkünkbe ágyazott egy Arany Jánost, akit a tudós lelkiismeretességével, a költő fantáziájával és formakészségével alkotott meg reális elemekből. Csak így forrhatott össze nemzedékünk szemében ez az Arany az *Összes művek* Arany Jánosával. A költő vonásai közül a halhatatlanság útján hol ez, hol az kerül élesebb megvilágításba, de amit egy tudós és művészlélek egyszer meglátott benne, az benne is van. A következő nemzedékek még sok új kincset bányászhatnak ki Arany költészetéből, de ezzel egy mórzsája sem válik fölöslegessé annak, amit Riedl meglátott és megcsillogtatott előttünk.